
Др Живојин Ђурић

Институти за политичке студије, Београд

Оригинални научни рад

UDK: 271.2(497.11):[338.2:392.12

ПРАВОСЛАВНА РЕЛИГИЈА У СРБИЈИ И САВРЕМЕНА НЕОЛИБЕРАЛНА ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

Тешко је разматрати а још теже разумети православну религију у контексту савременог неолибералног начина живота без претходних уводних напомена.

У православној мисли, питање односа религије и економије или економске политике скоро да није ни разматрано у ширем гносеолошком смислу, посебно у оквиру српског политичког етоса.

Друго, неизбежно је да се укаже на неке историјске карактеристичне околности и појаве у којима се, у већој или мањој мери, православна религија суочавала с либералним начелима у економском животу српског народа средином XIX века и са законитостима и тенденцијама неолибералне економске политике на крају XX века.

Треће, веома су значајна теоријска одређења основних категорија на којима се заснива и прожима онтолошка целовитост православне религије на једној страни, у односу на друге конфесије и у односу на основне принципе и садржаје неолибералне економске политике на другој страни. Православна религија кроз ове категоријалне разлике и историјске промене исказује свој однос према неолибералној економској политици.

Четврто, треба уважити чињеницу да је југословенски простор у XX веку политички и економски био врло променљива историјска појава, али

увек, нехомогена национална структура обичаја, навика и потреба, због којих су периодично чињени, поред политичких, и значајни економски компромиси у задовољавању потреба појединих националних и религијских групација. Посебно је био радикалан заокрет у економској политици почетком осамдесетих година овога века, када је скоро до корена сасечена политичка структура и идеја једног либералног преображаја Републике Србије. Догађај који је у ближој историји познат као „слом српских либерала“.

Пето, југословенска заједница на крају XX века је историјски значајно редукован географски културни и религијски простор. Свођење Југославије као савезне државе на самосталне Републике, са историјском могућношћу да се дотадашњи југословенски простор обнови са неким деловима бивше Југославије – посебно они у којима већину чини православно становништво, нови су изазов за православље и нову економску политику, односно за демократски преображај овог југозападнoг европског простора.

I

Историја српске духовности саставни је део читаве историје српског народа. За ову прилику ваља истаћи да је српски народ цивилизацијски, духовно и политички припадао разнородном, византијском, хришћанском и европском свету.

Из тога се види да је свештенство Православне цркве имало активну улогу у културном, економском и свакодневном животу Срба. Тако је Православље давало подстрека економском напретку. Касније, за време петовековног ропства под владавином не-Православаца, од касног 14. до средњег 19. века, значајно је успорило културни и економски развој српског народа. Међутим, бранећи срчано своју веру, Срби су сачували њихове јединствене квалитете као што су предузетништво и економски ниво државе који су имали у доба раније државе, за време слободе, а које су опет дошле до изражаја у њиховој обновљеној националној буржоаској држави у 19. веку. У ствари, обнављање државности је било у великој мери остварено захваљујући економским и трговинским везама са Западним државама као што су Аустрија, Мађарска, Немачка, и касније Француска.

С православном религијом српски народ је одолео искушењима насиља и вишевековне историјске амнезије. Православна вера, мимо историјских околности, морала је „вазда водити рачуна о особини народног духа. Ипак, политичка способност народа врти се више око интереса тренутне, дневне природе, и око тога да се извесна органичења укину, да се лична права заштите и нова задобију, а много је се слабије откривала у потчињавању

личних назора назорима већине, у корисноме и заједничком суделовању око интереса општих, а нарочито интереса такве природе, који би се тек у даљној будућности уживати могли. Тако исто, тежња за слободнијим кретањем, ради лакшега истицања своје личности, главна је побуда како интересовању за политичке ствари тако и начину, како се оно исказује. Стога је у маси различитих мишљења, која се међу собом укрштају, веома тешко наћи већину за позитиван рад, док се за оно што се неће, дакле за опозицију и отпор, веома лако већина склапа. С тога се са више страна и чује тешка оптужба, да је народ у Србији неприступан вишим идеалима политичким, државним и културним“.¹

„У осећању Србина у Србији захваљујући православној вери значајно је и веома красно то, што он на све своје сународнике глада као на неки род. Осећање једнакости и осећање сродства, оба још од искона дубоко укорењена у души свакога Србина, постала су правом природом његовом, по свој прилици, услед дугога и јакога притиска турског, под тежином којег не само ојача породица, него се изгладише и све разлике и неједнакости, и људи један другом приближише истоветношћу судбине. Србија је и данас једина земља у свету у којој просјак и сељаку и капуташу, који поред њега пролази виче: даруј ме брате, и у којој владалац, кад сиђе у народ, међу сељаке, изговара реч: брате и браћо“. Исто тако, Србија је једина земља, у којој је сасвим у реду, да се и министар и државни саветник, на сред улице, за здравље пита и љуби са каквим својим сељаком, који је дошао у варош у опанцима, сукненим чекширама и гуњцу; и да се са њима разговара са „ти“.²

На размеђу источног и западног хришћанства српски народ је претегао источном хришћанству, не кидајући многоструке и снажне везе са западним. Својим условним „двоверјем“ он није изразио дихотомију једног, него и јединство у различитом. Многе се симбиозе, синтезе, као и амбиваленције и дилеме и сукоби, чак и праве националне шизме могу приметити у духовној историји српског народа. Оне на неки начин трају до данас. Тај гранични, међашки и у извесном смислу двојствени положај српског народа је, оно главно, трајно, изворно искушење његове духовности. У томе су фактори изазова и духовног развоја, али и такви фактори који паралишу и онемогућавају (или бар веома отежавају) да се у српском народу „природно“ развију такви облици православља какви су својствени Русима или Грцима.

Директна последица ових околности је чињеница да је у Срба православље заиста, пре свега и у основи, вера идентитета; могло би се рећи, вера националног идентитета. Оно му одређује национално биће својим диференцијалним елементима, по ономе што је различито, што је угрожено обрну-

¹ Бојан Јовановић; Карактерологија Срба, Научна књига, Београд, 1992, стр. 62.

² Исто, стр. 57

том тежњом ка унификацији у којој се губи историјска и духовна индивидуалност, а преко тога угрожава и сама егзистенција народа. „Због тога, српска православна вера, укореењена у национални менталитет својим вредностима и принципима, није могла да буде замењена никаквом другом вером, или атеистичком политичком идеологијом из времена политичког режима у Југославији од 1945. до 1990. године. Широки спектар насилне колективизације и социјализације није узела корене у економском менталитету Срба, а нарочито се тим мерама снажно одупирало сељаштво“³. Зато, „православље, и то православље српске аутокефалне цркве, које конституише националну свест српског народа, један је од историјски битних елемената српске нације“.⁴

II

О индивидуализму и урођеном осећању за правду и једнакост међу Србима говорили су и писали многи научници у XIX и XX веку, од К. Леонтјева, до Ј. Цвијића, Г. Геземана, до других. Позната су тумачења о осетљивости Срба на прекосмерне неједнакости у друштву, нарочито ако оне не потичу из разлика у раду и способностима. Објашњења поменутих писаца се свде на то да је порекло осећања једнакости и правде, везано за солидарност у заједничким борбама против туђина, да је под туђинским империјама био уништен виши друштвени слој и да је модерна српска држава започела без социјалних разлика, из уједначене социјалне структуре становништва релативно скромног друштвеног стања. Све то значи да поред снажних примеса индивидуализма аутономије, самоиницијативе, приватног поседа и домаћинства и других либералних вредности у српској култури и привреди, треба имати у виду и супротне, уједначујуће принципе – правду, правичност и осећања једнакости и солидарности. Ово друго је нарочито подржавала православна религија и то је чак дошло до изражаја и у најновијем југословенском, српском уставу, који, поред начела слободног тржишта и утакмице, плурализма својине са превагом приватног сектора, модерног предузетништва и слободне иницијативе у процесу привређивања, садрже и корективна начела о социјалној правди, владавини права и солидарности. Таква начела сведоче да се дубока духовна, па и религијска опредељења Срба у привредном животу и развоју, морају везати са један уравнотежени систем либералне економије, у оквирима корекција његових могућних ексцеса путем социјалне правде, солидарности и узајамности људи. Та начела, у највећој мери одговарају и духу, односно учењу српског православлја.

³ Димитрије Богдановић, „Православна духовност у искушењима нашег доба“, Зборник, Градина, бр 10-11/1991, стр. 3.

⁴ Исто, стр. 37.

Као што су традиционално осетљиви на неоправдане и прекомерне имовинске разлике у унутрашњим односима, тако су Срби осетљиви и на могуће претензије стране или колонијалне економске доминације. Они су спремни да се до краја залажу за одбрану тековина свога рада, не желећи да без заслуга добијају од других помоћ и уступке. Као што ни православна вера није тежила покрштавању припадника ниједне друге вере, тако у свим другим односима, па и привредним, Срби избегавају да без свог доприноса присвајају плодове туђег рада, или поклоне од других и поносни су изнад свега на тековине које остварују својим радом и способностима. Укратко, веће задовољство налазе у давању, него у примању, макар били и скромнијег имовинског стања. То је, традиционално, део гостољубља, отворености и људске солидарности у оскудним условима, оних особина које су гајене вековима. Те хришћанске врлине, подржавала је и данас подстиче Српска православна црква. У том оквиру, Срби су данас и политички осетљиви на појаве ратног профитерства, лаконости, богаћења без рада, који су пропратне појаве распада раније неефикасне државне економије и њене директне трансформације у либерални, односно мешовити модел привређивања.

Све ово говори да православна вера и национална црква у Србији и шире нису прожети верским фанатизмом, отуђеношћу или издвојени као „виши сталеж“ над народом, већ равноправни саставни део народа који је са њим и у најтежим искушењима и кризама, политичким и привредним, делио зло и добро. Ни у једној својој вредности или начелу, српско православље није било супротно изворним вредностима либерализма, универзалног хуманизма, напретка, активног става и љубави према животу и свеколиком напретку па и материјалном и привредном. Међутим, оно никада није, попут протестантизма, било религија безусловних и аскетских земаљских патњи и одрицања, превасходно ради стицања и акумулације материјалног богатства и капитала. У српском православљу постоји извесна равнотежа између противречних начела духовности и практичне предузимљивости и материјализма, између приватних интереса и солидарности, која није била обично хришћанско милосрђе; не мање и између акумулације и потрошње, социјалне правде и посесивног (поседничког) индивидуализма, тежње ка животним задовољствима и спремности на одрицање. Са тим особинама српски народ у дубинама своје вере, носио је велики потенцијал за реализацију либералних вредности и привредног напретка. Ниједној животној активности ова религија није постављала превише строге забране, нити преко верског празничног система, нити преко општег става према раду, стицању и материјалном богатству. Јер је и сам живот, чак и са многим тегобама, схватала као дар божји, који ваља искористити на најчовечнији и најправеднији, али и на слободан и активан начин, без превеликих очекивања од Провиђења или судбине. Активизам, енергија, трпљење и одрицање, жилавост, у српском су

православљу неки од елемената протестантског етоса, али су границе тог етоса, како смо напред напоменули, дате начелима узајамности, човечности, праведности и социјалне правде, који се сублимирају у критичном одношењу према претераној материјалној грамзивости и себичности, или према превеликим и неоправданим друштвеним разликама и неједнакостима.

Иако се не може рећи да Православље има моћ и утицај на економски развој као што је то случај са Протестантизмом, Исламом или чак Брамезнизмом, како у почетној ери капитализма, тако и у данашњици, неупитна је чињеница да је Хришћанство специфична религија која има извесни утицај на економски живот и благостање, као и на ритам економског развоја. Ипак, морамо да имамо у виду да, за разлику од Католичанства, Православље није универзална црква, односно у појединим државама оно је одавно добило своју аутокефалност, тако да практиковање Православља и економски живот у тим поменутих државама са православним живљем, има извесне националне карактеристике. Руска и Грчка Православна црква се више ослањају на византијску традицију него Српска Православна црква, јер је српско православље у себи сажело утицаје разних традиција и цивилизација, као што су Римско-Германска, Византинска, Тартарско-Монголска и Исламска традиција и цивилизација. Под притисцима и аспирацијама великих етничких и политичких снага да их поробе, Срби су развили велику издржљивост у отпору, опстанку, обнови и самоиницијативи, у сврху преживљавања и одржавања дуговековне жудње за слободом и аутономијом. Њихова независност, индивидуализам и самоиницијатива у тешкој борби за опстанак и напредак, претворили су се у трајне квалитета које је подупирала и Српска православна црква, која је у доба стране окупације на територији Југославије, била нека врста замене за разорену државу, као стуб културе и фактор просветљења људи, и као њихово оруђе у дневном животу, укључујући ту и економски живот. Она није дозволила да се међу Србима развије фанатизам, пасивност и фатализам, него је у њима развијала марљивост, љубав према животу и одговорност за себе саме и за људе у целини.

Ипак, једна јача спона и узајамна идентификација између Православља и Либерализма, илити Нео-либерализма, није се развила. За то постоји више онтолошких разлога.

Прво, Православље у себи садржи трајно успостављене принципе оригиналног учења у Хришћанству „у свим својим делатностима и у свим погледима Црква као прву задаћу има однос Бога и човека, а тек онда Бога и човека као организацију или институцију. Из овог логично произилази да све што је саздано у односу Бога и човека треба да се инкарнира у човеку и у човечанству, Љубав Христа, правда Христа, доброта Христа, мудрост Христа,

скромност Христа, или, у целини гледано, све Христове особине према којима Христ пребива у човеку, утелотворивши се у њему”.⁵ Друго, историјски гледано, у току свог развоја Православна црква није имала друштвену слободу деловања. Конкретно, историјске околности које су условиле поробљавање православног живља у великој мери је одлучило могућности имплементације Православне вере. Веће промене у мистици и структури Православља у контексту нехришћанске владавине могла је да угрози сам опстанак Православља, као и православног народа у целини. Зато Православље није имало другог избора до да се идентификује са судбином поробљеног народа, у засебним колективитетима у народним заједницама – на једној страни да би сачувало национални идентитет, на другој страни да би сачувало корене Хришћанске вере.

У источном Хришћанству (Православљу), историјски гледано, околности су условиле да су јака Држава и византијско наслеђе доминирали Црквом, и због таквих наслеђених околности односи између Државе и Цркве нису се битно мењали, ако се изузме званично раздвајање Државе од Цркве.

III

Православље се у филозофском погледу, за разлику од католичанства, задржало на традицији платонизма и неоплатонизма и, при том, изградило специфичан – мекши однос према предестинацији и општем спасењу. При том, улога појединца у спасењу кроз особену форму саборности (хришћанске заједнице) ће у православљу добити нарочита обележја. Та специфичност ће се огледати у томе што се, у есхатолошком смислу, и овоземаљска заједница (кроз саборност) може приближити идеалу небеске заједнице. На индивидуалној равни, највиши циљ православног хришћанина биће покушај обоготворења, обожења – приближавања божанском лику. Из таквог отвореног односа између земаљског и небеског царства православље ће створити и посебну слику човека у свету. Такав однос ће, заправо, водити ограничавању одређених форми световног живота и чинити одбрамбени бедем према екстремно материјалистичким идејама просветитељства, рационализма и позитивизма.

Прво велико искушење за српску духовност нашег доба, мада искушење „споља“, представља оптужба да се неговањем националне свести и посебно националног памћења, религија у Срба политизује и да је то израз тзв. „клеронационализма“. Међутим, апсурдно је да се за „клеронационали-

⁵ Јустин Поповић, Православна црква и екуменизам; Солун, 1974, стр. 150 Ј.

зам“ окривљују управо оне снаге које су у Српској православној цркви носиоци активне, ангазоване и универзалне православне духовности. Оптужбе су бесмислене и зато што идеал, програм и циљ цркве у овом случају није политичка власт, није контрола политичке моћи или њено поседовање, већ одбрана и потврда елементарних услова за хуман и духовни опстанак народа. По среди је еклезиолошки императив љубави и солидарности заједнице, из којег могу проистицати, а често и проистичу многе практичне, понекад и политичке репрекусије; ослободилачки покрети, на пример; али је тај императив, сам по себи, надполитичан.

Православну религију као и хришћанство у целини, у контексту савремених економских процеса и преваге потрошачког менталитета, прати криза идентитета како појединца тако и заједнице као целине. Историјски такве појаве нису непознате јер је и до сада „есхатологија“ сваког једнодимензионалног потрошачког друштва, трагична. У сложенем таласу неолибералног наступа економском и политичком, али и разним другим притисцима и условљавањима посебно је у оквиру целине хришћанске заједнице, отежан положај народа православне вере. Конкретно, управо данас, цео један народ, српски и његова црква, српска православна црква, проживљавају у једном делу бивше Југославије свој мартиријум.

Због тога је сасвим оправдано да се у оквиру православља као религије многих народа, постави питање: да ли у све суровијем завојевачком наступу главних сила светске неолибералне политике има места за мале народе а са верског становишта за царство хришћанске толеранције и љубави?

Због тога, што је хришћанска религија – откривање Истине, она је већ по себи кључ трајних и општих вредности, а њена изворна јеванђелска реч отворена свакој епохи па и овој, не мање него оној када је Исус проповедао по Јудеји. Треба зато разликовати оно што је ефемерно и условно, што се може мењати, од трајног и апсолутног, за свагда датог.⁶

IV

Са становишта економских законитости и привредног развоја народа посебно треба истаћи:

Најпре, православна етика у правилу чува социјалну правду, штити економски слабије, искорењује сиромаштво и подстиче љубав према ближњем путем иманентне друштвене одговорности за заједничко благостање, за при-

⁶ Димитрије Богдановић, “Православна духовност у искушењима нашег доба”, Зборник, Градина, бр 10-11/1991, Ниш, стр. 41.

вредну ефикасност и за креативност и стваралаштво појединца. Православље је увек тежило економском поретку достојном човека. Човеку достојан економски поредак имплицирао је тржишну привреду, која повезује друштвене, економске и социјалне институције у складу са православним погледом на свет. Православно-хришћанско крило у сагласју је са тзв. усмеравајућом тржишном привредом, јер социјална тржишна економија није у супротности са процесом на који православне вернике усмерава њихова веза како би следили хумано надахнуће љубави према ближњем али и према божијој правди.⁷

Православље даје морално право тежњи за постизање егзистенције достојне човека, што претпоставља довољну расположивост материјалних добара према социјалним стандардима животних потреба, укључујући и сигурна радна места. Тржишни привредни систем са приватном својином све то омогућује, захваљујући ефикасној алокацији ресурса и здравој конкуренцији, али и рационалној држави која осигурава макроекономске уравнотежене и праведне услове привредне динамике, што добрим делом карактерише и неолибералну политику.

Трагање за правом економском равнотежом у новом начину производње друштвеног живота јесте и трагање за правом заједницом и правом теологијом. Православна религија духовно утемељује, а исправни економски и политички принципи практично омогућују да створимо здраву заједницу. Исправни начин производње води не само продуктивности и праведној расподели материјалних средстава за живот, већ, што је важније, укључивању свих људи и свих елемената творевине у „одговорни систем“ друштва. Спасење припада свима и спасење значи да свако ради заједно да бисмо целу творевину довели у хармонију са жељом „свих људи да се спасу и да дођу у познање истине“⁸ Неки нам представљају економију као неки систем изван људског, као део природног поретка ствари. Али, пошто су економски односи део људских постигнућа, начин на који се ти односи формирају припада, као све у животу, ствари избора. Економија је створена за људе. Кадгод почнемо да говоримо о неком систему као апсолутно аутономном, он постаје предмет вере.⁹

На тај начин и индивидуализам у православљу није у супротности са демократским принципима неолиберализма (увећање богатства народа, елиминација сиромаштва и др.). Православни индивидуализам је против гло-

⁷ Жељко Ристић, О економском питању, часопис „Хришћанска мисао“ 7-12/1995, стр. 53.

⁸ Апостола К. Никола, Рад и одмор у контексту хришћанског погледа на економију, часопис „Хришћанска мисао“ 7-12/1995, Београд, стр. 50.

⁹ Исто.)

балне политике моћи која се у име неолиберализма намеће од економских центара светске моћи.

Коегзистенција православља и неолиберализма је могућа све дотле док једна страна овог недељивог света не буде насилно потиснута. У овом духу добро је подсетити на једну изјаву византијског цара Јована Цинискија: „Знам за две власти на земљи и у овом животу, свештенску и царску; првој је творац поверио бригу о душама, другој власт над телима; кад ниједна страна не трпи никакву штету, добробит влада светом“.¹⁰

У српском православном народу утемељено је веровање, да се богу треба покоравати већма него људима (дела Апостол. 529). Из тих разлога може да се разуме и честа одбојност према захтевима који се силом намећу, како неолиберална политика не би завладала свим просторима, у свету победило насилно уједначавање и сивило, а народ изгубио свој идентитет, своју духовност и свој православни религијски и национални идентитет.

Резиме

Др Живојин Ђурић

директор Института за политичке студије, Београд

ПРАВОСЛАВНА РЕЛИГИЈА У СРБИЈИ И САВРЕМЕНА НЕОЛИБЕРАЛНА ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА

У чланку аутор анализира, са једне стране важне теоријске одреднице основних категорија на којима је заснован онтолошки интегритет Православне вере, које се налазе у његовом саставу; у поређењу са другим религијама. Са друге стране аутор анализира важне теоретске одреднице основних категорија онтолошког интегритета православне вере са основним принципима и садржајима нео-либералних економских политика. У контексту, Православна вера, не чак ни од сопствене стране и вредности, није значајно у контрасту са аутентичним вредностима либерализма, универзалног хуманизма, развоја, активног става и љубави према животу и изнад свега напретку у материјалном и економском смислу. Зато је могуће имати обзира

¹⁰ Е. Арвелер, 1993, Аврам Елен, Фундаментална начела политичке мисли у Византији; часопис „Градац“ 1993. Чачак, стр 70..

према индивидуализму унутар Православља који није у супротности са демократским принципима нео-либерализма (акумулација народног блага, еманципација моћи и др.) Православни индивидуализам је против глобалне политичке моћи која је била уведена од стране економских центара светске моћи у име нео-либералима.

Кључне речи: Православље, религија, индивидуализам, нео-либерализам, слободе, идентитет.

Summary

Zivojin Djuric, Ph.D.

Director, the Institute for Political Studies, Belgrade

ORTHODOX RELIGION IN SERBIA AND CONTEMPORARY NEO-LIBERAL ECONOMIC POLICY

In this article author analyzed, on one side, important theoretical determinants of basic categories by which ontological integrity of the Orthodox religion has been based and contained of, in comparison with other religions. On the other side, the author analyzed important theoretical determinants of the basic categories of ontological integrity of the Orthodox religion with basic principles and contents of neo-liberal economic politics. In the context, the Orthodox religion, not even by its one single value or principle, is not significantly contrastive to authentic values of liberalism, universal humanism, development, active attitude and love toward life, and to overall progress, in material and economic sense. Thereby, it is possible to consider that individualism within the Orthodoxy is not in contrast with democratic principles of neo-liberalism (accumulation of the wealth of nations, emancipation of poverty, etc.) The Orthodox individualism is against global political power, which has been imposed by economic centers of the world power in the name of neo-liberalism.

Key Words: Orthodoxy, religion, individualism, neo-liberalism, freedoms, identity.

Коришћена лиџераџура

- Аврам Елен, Фундаментална начела политичке мисли у Византији; часопис „Градац“ 1993. Чачак, стр.
- Апостола К. Никола, Рад и одмор у контексту хришћанског погледа на економију, часопис „Хришћанска мисао“ 7-12/1995, Београд, стр.
- Богдан Ђуровић, „Православље и развој код Срба у 18. Веку“, Зборник, Религија и развој, ЈУНИР, Ниш, 1995.
- Димитрије Богдановић, „Православна духовност у искушењима нашег доба“, Зборник, Градина, бр 10-11/1991, Ниш
- Жељко Ристић, О економском питању, часопис, „Хришћанска мисао“ 7-12/1995, Београд
- Јустин Поповић, *Православна црква и екуменизам*; Солун, 1974, стр. 150
- *Релиџија, црква, нација*; ЈУНИР, Ниш, 1996.
- „Хришћанска мисао“ 1996., часопис, Београд
- Владета Јеротић; *Вера и нација*, ТЕРСИТ, Београд, 1996.
- Матеја Матејић; *Православље*, Београд, 1996.
- Милан Матић; *Либерализам, ѿоџулизам, демократија*, ИПС, Београд, 1992.
- Хенрик Ломвлијански; *Релиџија Словена*, Београд, 1996.
- Томас Молнар; *Американоџија*, СКЦ, Београд, 1996.
- Владимир Соловјов; *Предавања о боџочовечансџву*, Логос, Београд, 1996.
- Георгије Флоровски; *Хришћансџво и кулџура*, Логос, Београд, 1995.
- Д-он Мајендорф; *Визанџијско боџословље*, Крагујевац, 1985.
- Бојан Јовановић; *Караџеролоџија Срба*, Научна књига, Београд, 1992.
- „Градина“ 10-11-12, часопис, Ниш, 1993.
- Зборник „Повратак светог“, Градина, Ниш, 1994.
- *Енциклопедија ѿоџиџичке кулџуре*, Савремена, Београд, 1991.